

**Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет**

**СКЛАДНІ ПИТАННЯ
ВУЗІВСЬКОГО КУРСУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Навчальний посібник

**Кривий Ріг
2002**

ББК 74.261,4
К 78

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
Складні питання вузівського курсу української мови: Навчальний посібник. -
Кривий Ріг, 2001. - 96 с.

Наукові рецензенти:

Доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Дніпропетровського державного університету А. М. Поповський;
Доктор філологічних наук, завкафедри української мови Запорізького державного
університету П. І. Білоусенко.

Редакційна колегія:

Арешенков Ю. О. - кандидат філологічних наук, доцент кафедри української
мови;

Віняр Г. М. - кандидат філологічних наук, доцент кафедри української
мови;

Караман С. О. - доктор педагогічних наук, завідувач кафедри української
мови.

Збірник наукових праць

Про основні засади визначення структури текстів українських замовлянь

Замовляння давно привертали увагу науковців як один із найдавніших фольклорних жанрів, в якому мова реалізує свою найпотаємнішу - магічну функцію. Досліджуючи різні аспекти замовлянь (символіку, історію розвитку жанру, особливості побутування, зв'язок із найдавнішими уявленнями, обрядами, ритуалами та ін.), вчені не обминали увагою і питання структурної організації текстів (праці О.Потебні, Ф.Ю.Зелінського, А.М.Астахової, В.Г.Петрова, Л.Н.Виноградової, В.К.Соколової, Н.І.Толстого та ін.). Разом з тим синтаксис текстів замовлянь досліджений недостатньо.

Складність розв'язання поставленої проблеми зумовлена, на наш погляд, структурно-семантичною строкатістю текстів замовлянь. Поряд з однофразовими функціонують і складні текстові побудови. Усі вони, за висновками науковців, незалежно від структури є однаково "магічними" і завершеними. Це підтверджують і наші спостереження, нагрі.: "Пху, ту! Уроки на сороки, а помисли на коромислі!" [Воропай: 243], "Уроки чоловічі, жіночі, парубочі, дівочі, хлоп'ячі, дівчачі, спитані, з'їдені, визвані, вимовлені, названі, наслані, прозорні. Я вас вишіптую, я вас визиваю, я вас викликаю, на очерета, на болота одсилаю. Ідїть собі на очерета, на болота, на свої міста, де вітер не віє, де сонце не грїє, де праведне сонечко не сходить, де людський глас не заходить, де люди не хрестяться. Коли буде сухий дуб розвиватися, тоді молитвяному і хрещеному (ім'я) будуть уроки озиватися" [УЧ: 52]. Як бачимо, подані тексти функціонально рівнозначні при значній структурній відмінності. Ці та подібні приклади засвідчують, що немає прямої відповідності між практичним призначенням замовляння та особливостями структури: у межах одної тематичної групи існують побудови різних типів, з другого ж боку, тексти різного функціонального спрямування можуть мати однакову структуру. "Летів орел сизокрилий та й сїв на колночій груші. Як тую грушу не можна без сокири зрубати, без огню спалити, щоб так не можна перелогам жовтої кості, червоної крові, (такої-то) шерсті ломити" [УЗ: 139], "Стою на порозі, вижу сволок, а зо сволока на клямку, а з клямки на Марію. Як мати моя за мною побивається, так би за мною побивалась Марія" [УЗ: 45]. Подані лікувальне та приворотне замовляння мають однакову структуру - "розповідна частина + волевиявлення".

Все ж можемо зробити певні узагальнення щодо типової структурно-семантичної організації замовлянь певних тематичних груп. Так, скажімо, більшості замовлянь від зубного болю властиві, як правило, два типи структур, що мають своєрідне семантичне неповнення: "розповідна частина + волевиявлення", наприклад: "Місяцю князю! Вас трос у світі: один на небі, другий на землі, третій в морі, камінь білий. Як вони всі не мошуть докупи зійтися, так не можуть у мене, раба Божого (ім'я), зуби боліти" [УЗ: 71]; уявний діалог "питання - відповідь - побажання", наприклад: "Місяцю-маю, чогось я тебе питаю: чи болять у мерця зуби?" - "Ні, не болять, не щемлять". - "Щоб же не боліли і не щеміли у рожденного, хрещеного раба Божого Івана!" [УЗ: 82]. Звичайно, тексти, побудовані за зазначеними схемами, значно різняться ступенем поширення та ускладнення структурних компонентів.

Проведені спостереження свідчать про тісний зв'язок семантико- синтаксичної організації замовлянь з їх практичним призначенням та світоглядом давніх мовців. Ми поділяємо думку А.М.Астахової, що в замовляннях немає образів випадкових, не мотивованих практичним призначенням, оскільки весь зміст замовлянь, їх образна система безпосередньо пов'язані зі світоглядом [Астахова: 1]. Тому без врахування світоглядних чинників навряд чи можливе ґрунтовне дослідження замовлянь у будь-якому аспекті, зокрема й вивчення формальної організації текстів: "із сутності замовляння та його змісту виростає також його форма" [Петров: 130].

Зазначена особливість розглядуваних текстів виявляється передусім на рівні семантики. Скажімо, форми боротьби із хворобою - її виганяли, змивали, злизували, викурювали, умовляли піти, погрожували та ін. - зумовлені анімістичними уявленнями про недугу як про істоту, що вселяється в людину, та розумінням фізичного і душевного стану як чогось речовинного й матеріального, предметного: "Помагаєш ти, вода явлена, очищаєш ти, вода явлена, і луги, і береги, і середину. Очищаєш ти, вода явлена, народженого од прозору: надуманого, погаданого, зустрічного, водяного, вітряного, жіноцького, мужицького, парубоцького, дівоцького. Підіте, уроки, на сороки, на луги, на очерета, на болота, на моря" [УЗ: 90]; "Свиня од корита, а плиснівка з рота" [УЧ: 79]. Так, виголошуючи останній гекст, хворого змушували лизати черинь печі, пити зі свиного корита або ж мазали помями рот. Це все робилося зі сподіванням на те, що хворобі стане неприємно, погано, і вона покине хворого. По суті, подібні тексти виявляють одну з особливостей конкретно-образного, предметно-речового мислення мовців, яке не розчленовує істоту, річ, її ознаки, суб'єкт та об'єкт дії.

Власне синтаксичні особливості замовлянь теж перебувають у залежності від світоглядних чинників. Наприклад, в основі параделистичних формул лежить асоціативність мислення, а саме принцип аналогії: "Як .густо цей личак плівся, щоб так і мої огірки густо в'язались в огудині!" [ЛПС 1992 - 2: 60]. Явища бажане й наявне, існуюче в момент мовлення уподібнюються за певною ознакою, мовець переносить якість з одного явища на інше: "Вся магія - це, по суті, вплив-діяння за аналогією... Як оце й оце, так оте й оте - ось формула замовлянь-текстів і замовлянь-діянь" [Українські замовляння: 19].

Формули обміну, наказові й прохальні формули замовлянь із звертаннями до неістот зумовлені уявленням кожного явища, стану, стихії, речі тощо як істоти, з якою можна спілкуватися, на яку можна впливати речі тощо як істоти, з якою можна спілкуватися, на яку можна впливати (наказувати, прохати, пропонувати обмін, навіть погрожувати): "Колюшка прозора! Де ти взялась? Од вітру, - то піди на вітер! Чи ти взялась од людей? - То піди ти на буйні вітра. Колюшка подумана й погадана, тут тобі не стоять, жовтої кості не ламать, а жил тобі не в'ялити. Не я помагаю, а Матір Божа помагає" [УЧ: 70].

У багатьох текстах лікувального призначення наявні сурядні ряди однорідних членів речення, які називають різні види хвороби та частини тіла, звідки вона виганяється. Така особливість замовлянь зумовлена конкретністю мислення давнього мовця:

"Господи Сусе і всі святії, допоможіть і

благословіть мені од пристріту робить! Ти, пристріт водяний, вітряний, пожарний, кров'яний, колючий, болючий, шпигучий. батьків, материн, сестриний, братиний, чоловічий, жіночий, парубочий, дівочий, попівський, жидівський! На Орданку собирались папи римські, сходились і розходились, так і ти, пристріт, розійдись з народженого, хрещеного (ім'я), з його голови, з його в'язей, з його плечей, з його грудей, з його ребер, з його уст!" [УЧ: 58].

На структуру замовлянь має вплив і така закономірність семантичної організації замовлянь, як взаємозумовленість окремих формул- мотивів: "фон", на якому розгортається дія епічного замовляння, завжди пов'язаний з центральним образом, підказаний вибором діючих осіб [Астахова: 8]: "На синьому морі, на камені ворон сидить, лапами розгрібає, хвостом розмітає, од хрещеного раба Божого Івана всякий пристріт одганяє" [УЗ: 111]. Суб'єктом магічної дії (вигнання хвороби) виступає ворон як птах магічно сильний, про що свідчить його перебування в центрі концентричного магічного світу замовлянь. Усталена схема "море - на морі остров - на острові камінь (дерево)" в різних варіантах реалізується в багатьох замовляннях від зміїних укусів : "На морі, на окіяні, на острові Буяні, стояв дуб дубнястий, під тим дубом сиділа черепаха, всім гадином старшаха. Гадино ти, гадино, научай ти своїх племят, а то я найду такого чоловіка, Середу і П'ятницю їсть, та й тебе з'їсть" [УЗ: 158].

Отже, семантико-синтаксична організація текстів замовлянь зумовлена їх прагматикою та певними світоглядними чинниками, хоча однозначної відповідності тут немає.

Варіативність текстів теж залежить від прагматичних факторів. Структурно-семантичні різновиди замовлянь не утворюють чітко розмежованих, вдокремлених груп, оскільки, за В.І. Харитоновою, поетичний матеріал цієї сфери фольклору досить рухомий і залежить від заклинального акту, від виконавця, який цей акт здійснює, а також певним чином від місцевої традиції [Харитонova: 39]. Як свідчать наші спостереження, і для об'єктів магічного впливу, і для самих виконавців заговірно-заклинального магічного акту важливим є сам факт замовляння. Виконавець, залежно від власних поглядів на магічний процес, на роль слова в магічному акті, а також залежно від конкретної ситуації застосування замовляння, може змінювати його обсяг за рахунок додавання чи відкидання певних формул, своєрідно комбінувати та видозмінювати ці формули: "Практикуючий заклинатель вірить не стільки в слово, скільки в магію всього комплексу застосовуваних прийомів та дій і свою власну силу впливу" [Харитонova: 33]. Наприклад, нами зафіксовані такі варіанти текстів замовлянь: "Помолюся Господу Богу і всім святіш. Господи милосердний, поможи мені в сей день, і святая суботінко! Піду я на пустую ниву, де не сіяно, не орано, там уродила пшениця он яка лопушна, колосна! Як стала та пшениця посихать, став той опух опадать од народженого раба Божого Івана" [УЧ: 94], "Піду я на пустую ниву, де не сіяно, не орано, там уродила пшениця он яка лопушна, колосна! Як стапа та пшениця посихать, став той лопух опадать от народженого раба Божого Івана" [УЗ: 112]; "Волос, волос, вийди на колос!" [ЛІС 1991-9: 60], "Волос, волос, вийди на колос, ти ночний, денний, полуденний. Вийди з пальців, суставців, з шумної голови, з рум'яного лица, з чорного серця, з хрещеного, молитвенного, народженого, з раба Божого (ім'я)" [Записано від Коваленко Катерини Демидівни, 1917 р.н., у с.Мапа Олександрівна Великоолександрівського р-ну Херсонської області у серпні 1993 року].

Найбільш варіативними, як показує досліджений матеріал, є перелічувальні ланцюжки назв видів хвороб та часин тіла, звідки вона виганяється, наприклад: "Уроки-урочища подумані, погадані, істрітені, з'їдені, насміяні, дідові, бабині, батькові, материні, чоловічі, жіночі, хлопчачі, дівчачі, попівські, палаіарівські, циганські і жидівські... вишптую з твоєї голови, із твоїх ушей, із твоїх в'язей, із твоїх щелепів, із твоїх грудей, із твоїх ребер, із твоїх рук, із твоїх ніг, із твого хребта, із твого живота, із твоїх жил, із твоїх пажил, із твоїх семидесяти сустав" [УЧ: 51], "Уроки вітряні, уроки земляні, уроки подумані й погадані і стрічені! Викликаю, визиваю їх його очей, із його плечей, із його жовтих костей, із його щирого серця, із раба Божого (ім'я)" [УЧ: 52].

Отже, неоднозначні ставлення виконавців до текстів замовлянь зумовлює, з одного боку, збереження їх у незмінному вигляді, з іншого, породжує різні варіанти.

При дослідженні структури замовлянь важливим, на нашу думку, є факт значної варіативності обсягу текстів: фіксуються утворення, що складаються з одного висловлення, співвідносного з реченням будь-якої структури (однофразові тексти), та тексти, що складаються з двох-шести (рідко - більше) висловлень (кількафразові тексти). Однофразові тексти складають основний фонд магічних формул замовлянь і, поєднуючись у різних комбінаціях, утворюють тексти більш складної структури. Слід зазначити, що в ряді випадків визначити одно- чи кількафразову структуру замовляння досить важко, оскільки досліджувані зразки є писемною фіксацією висловлень, а вона, як відомо, може мати кілька варіантів. Пунктуаційне оформлення записаного усного тексту залежить не тільки від його інтонаційного малюнка, від темпу мовлення адресанта, але й від освітнього рівня тієї людини, що веде запис, від її уявлень про передачу засобами пунктуації семантико-синтаксичних відношень між частинами висловлень і самими висловленнями.

Однофразові замовляння залежно від комунікативних завдань поділяємо на такі комунікативні типи: замовляння-спонукання, бажання, розповіді, та виділяємо в окрему

групу паралелістичні формули, у межах яких поєднуються розповідне та бажальне (спонукальне) значення і які мають специфічну семантико-синтаксичну організацію.

Замовляння-спонукання є імперативними синтаксичними конструкціями: "Гризь, гризь! Ти не гризи і не ломи, і крові не бунтуй!" [УЧ: 87], "Ситися, квашо, медися, патокою берися, добра вдавайся, медом поливайся" [Українці: 201]. Окремим структурним різновидом є еліптичні конструкції на зразок "Уроки на сороки, пристріти на їх діти, а помисли на коромисли!" [Воропай: 243]. У наведених текстах загальне значення спонукальності конкретизується як наказ. Значення пропозиції реалізується у так званих формулах обміну - складносурядних реченнях із зіставними відношеннями між предикативними частинами, побудованих за схемою "на тобі..., дай мені...": "Мишко, мишко, на тобі зуб костяний, дай мені залізний" [ЛІС 1991-9: 60].

Формальними показниками бажальних речень є частки "щоб", "нехай", "аби": "Щоб на дорозі не стояли та мене - хрещеную, народженую рабу Божу (ім'я) добрим словом поминали" [ЛІС 1993-2-3: 8]. Синтаксичні конструкції з усталеними зворотами "Дай, Боже", "Роди, Боже" реалізують значення прохання-бажання: "Дай, Боже, щоб бджоли роїлися та меду лилися" [Воропай: 86], "Роди, Боже, овес, ячмінь і гречку, хоч всього потрошечку; роди, Боже, льон і коноплю на весь християнський мир!" [УЗ: 180]. Близькими до формул обміну є бажальні еліптичні конструкції на зразок "Молодик, гвоздик, тобі на уповня, мені на здоров'я; тобі круті роги, мені чорні брови!" [ЛІС 1991-9: 60]. Бажальне значення реалізується і в ряді еліптичних конструкцій замовлянь-оберегів: "Сіль тобі в вічі, печина в зуби, а камінь на груди" [УЧ: 50], "Сіль тобі на печина з твоїми очима" [Українці :297].

Замовляння-розповіді є розповідними простими або складними реченнями з єднальними або зіставними відношеннями між предикатами. Такі конструкції повідомляють про магічні дії мовця чи магічних істот: "Бігли три дівчини, вирвали три очеретини та заткнули три жерели рабу Божому Івану" [УЗ: 63], "Перелогі, логи, логи йти на лози, а зліз десь узявся чернець, зав'язав перелогам кінець" [Українці: 281], "Колюшка, колюшице! Водяна, вітряна, спитена, з їдена, визвана, наслана, прозора! Я тебе вишіптую, я тебе й визиваю, і я тебе викликаю, на бистрі ріки одсилаю" [УЧ: 71].

Паралелістичні формули реалізують магічну функцію побажання через порівняння. Як правило, це складнопідрядні займенниково-співвідносні речення типу "як..., так щоб...", "який..., такий щоб...", "скільки..., стільки щоб..." та безсполучникові складні речення із семантико-синтаксичними відношеннями уподібнення-аналогії між предикативними частинами: "Як не може по світу голе ходити, так щоб не могли горобці соняшників пити!" [ЛІС 1992-1: 54], "Водо Єлено! Очищаєш луги і береги, очисти мене від усього злого, болесті й слабкості" [УЗ: 132].

Наші спостереження доводять, що кількофразовим текстам замовлянь властиві три різновиди структур:

1) тексти, в яких кожен із складників є самодостатнім, автосемантичним. Це, як правило, утворення з паралелістичних, бажальних та спонукальних формул: "Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько! Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не спокусив і дитини, ні з вітру, ні з-під зор, ні з приговору! Щоб ти не боялась ніякого пристріту!" [ЛІС 1993-1: 14];

2) тексти, в яких виділяється основна смислова і залежна частини, тобто тексти з нерівноправними компонентами. Мовець або розвиває думку після виголошення певної формули, або ж цій структурі передують якась частина тексту: "Не пішки іде мій ворог, а на вовку іде, жабою осідлався, а гадиною поганявся; не дорогою йде, а здвигжям та болотом. Здвигжя та болото обходять, а на вовка тюкають, а на жабу плюють, а гадину б'ють: щоб так на нього весь світ хрякав і плював, і до своєї ласки не приймав!" [УЗ: 187];

3) тексти, в яких поєднуються структури першого та другого типів: "Господи, благослови, стань мені в помочі! Сяя болість супротивна, переполошна, сухотна, лихорадошна, чоловіча, жіноча, парубоча, дівоча, дитяча, стрічна, сказана, вітряна,

вихрова, водяна, подумана, погадана! Я буду вишіптувать, заговорять, викликать з народженої, молитвяної, хрещеної (ім 'я) висилать: з її голови, з її ніг, з її пальців, з її суставців, з її волосу, з її голосу, з її русої коси, з її краси, з її білого лиця, з веселого серця, з її карих очей, з її плечей, з її в'язей, з її грудей. Тут тобі не стояти, головоньки не крутити й не ломити, під груди не підпирати, душі з тілом не розлучати! Піди собі - пропади собі - на очерета, на болота, на бистрії води, де лежать гнилі колоди! Там тобі селиться і будиться, проживати і пробувати, народженої, хрещеної і молитвяної (ім 'я) у вічі не видати!" [УЧ: 63-64]. Наведений приклад засвідчує типову для багатьох лікувальних замовлянь структуру: після розповідної частини (у поданому тексті нею є ад'єктивне речення із сурядними предикатами, що позначають види хвороби) по-різному комбінуються формули вигнання - спонукальні речення типу "іди (звідки?)" та "іди (куди?)", інфінітивні конструкції типу "тут тобі не бувати", розповідні речення-повідомлення про процес замовляння типу "я тебе визиваю".

Таким чином, визначаючи основні типи семантико-синтаксичної структури замовлянь та варіанти реалізації цих структур, необхідно враховувати прагматичне призначення тексту, його семантику, зумовлену певними особливостями світогляду давніх мовців, та характер ставлення виконавця до тексту. Однофразові тексти, серед яких виділяємо замовляння-спонукання, замовляння-бажання, замовляння-розповіді та паралелістичні формули, складають основний фонд словесних магічних формул замовлянь. Різновиди структур кількофразових текстів визначаються семантико-функціональними відношеннями між структурними компонентами.

Література

1. Астахова А.М. Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах. М.: Наука, 1964.
2. Петров В.П. Заговори (Публикация А.Н.Мартнновой) // Из истории русской советской фольклористики / Отв. Ред. А.А.Горелов. - Л.: Наука Ленингр. отдел., 1981.-С. 77-142.
3. Українські замовляння / Угiоряд. М.Н.Москаленко; Авт. передм. М.О.Новикова. - К.: Дніпро, 1993.
4. Харитонов В. й. Заговорно-заклинальная традиция: текст и заклинатель // Филологические науки. - 1990. - № 3. - С. 33-41.

Список умовних скорочень

- Воропай Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. - К.: Оберіг, 1991.- Том 1.
ЛІС 1991-9 - Людина і світ. -1991.-№9.
ЛІС 1992-1 - Людина і світ. - 1992. - № 1.
ЛІС 1992-2 - Людина і світ. - 1992. - № 2.
ЛІС 1993-1 - Людина і світ. - 1993. - № 1.
ЛІС 1993-2-3 - Людина і світ. - 1993. - № 2-3.
УЗ - Українські замовляння / Упоряд. М.Н.Москаленко; Авт. передм. М.О.Новикова. - К.: Дніпро, 1993.
УЧ - Українські чари. 2-ге вид., стереотип. / Упоряд. О.М.Таланчук. - К.: Либідь, 1994.
Українці - Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1991.